
„Róma végzete” – a késői Római Birodalom története ökológiai szemszögből

Kyle Harper; a University of Oklahoma fiatal professzora tavaly megjelent könyvének címe *The Fate of Rome*, amit ez esetben „fátumnak” vagy „végzetnek” kellene fordítanunk. Harper, aki már két korábbi könyvével (*Slavery in the Late Roman World*, 2011; *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality*, 2013) is egy halom díjat besöpört az Egyesült Államokban, ismét kiemelkedő teljesítményt nyújtott: kitűnően megírt, szellemes és szórakoztató könyve akár paradigmaváltást is jelenthet a római korral foglalkozó történetírásban. Harper ugyanis olyan dologra vállalkozott, amire előtte még senki: „a bacilusok szemszögéből” írta meg a késői Római Birodalom történetét (68. o.). Az eseménytörténet bővületében élő magyar ókortörténet-írás eddig – kevés kivételtől eltekintve – nem nagyon foglalkozott a természeti folyamatoknak a történelmi eseményekre gyakorolt hatásával, ezek sem az egyetemi, sem a középiskolai tankönyveinkben nem jelennek meg kellő súllyal. Harper könyvében két természeti jelenség vizsgálatát vállalta magára. Az egyik a nem antropogén jellegű *klimaváltozás*, a másik az antropogén *járványok* története.

A kötet hosszú bevezető szakaszában (1–98. o.) felvázolja azokat a környezeti, társadalmi, politikai, gazdasági stb. struktúrákat, melyek a történesek keretétől szolgálnak. *Edward Gibbon* a „legboldogabb kornak” nevezte az Augustus uralmától az Antoninusok koráig (Kr. e. 27–Kr. u. 193) tartó időszakot az ókori Róma történetében. Ahol Harper könyvét komoly kritikával kell kezelnünk, az történetesen ez a bevezető száz oldal. A fontos szám adatok közlése [Róma lakossága egymillió fő; a Birodalomban 1000 város található;¹ a csecsemőhalandóság 30 százalék (73. o.); a születéskor várható élettartam férfiaknál 26,2, nőknél 27,3 év (73. o.); az átlagos testmagasság a férfiaknál 164, a nőknél 152 cm (76. o.) stb.] ugyanis nagyobb körültekintést igényelt volna. Hasonlóképpen tényként kezeli a hatalmas mértékű deforesztációt (51. o.), meg sem említve az

1 A városok száma egészen biztosan magasabb volt ennél: elérhette a 2000-et, bár ezek többsége valószínűleg csak 5-10 ezer lakost számlált (főként Nyugaton).

ekörül régóta dúló szakmai vitákat.² A GDP-adatokkal kapcsolatban ugyan két-féle szélsőséget említ (évi 250 millió *denarius* versus 5 milliárd *denarius*), de itt is csak *Keith Hopkins* és *Walter Schiedel* műveire hivatkozik; holott ezeknél finomabb becslések is léteznek.³ Az adatok illetően összeválogatása eléggé koncepciózus: a szerző célja, hogy bemutassa, a Római Birodalomban a társadalom és a gazdaság is olyan rossz állapotban volt, hogy szinte előkészítette a talajt a pusztító járványoknak. Az olyan sommás megállapítások, mint pl. „az ókori gyógyászat inkább ártott, mint használt” (58. o.); vagy „a Római Birodalom gazdag volt, de beteg” (65. o.) is ezt bizonyítják. Bioarcheológiai vizsgálatok alapján állítja, hogy a római uralom „egészségügyi katasztrófa” volt Britannia számára (76. o.), és általában véve is a „római civilizáció betegge tette a provinciákat” (79. o.).⁴ Ezek a megállapítások azonban erősen vitathatók.

A kötet három globális epidémia történetét dolgozza fel: az Antoninus-kori (II. század), a Cyprianus-féle (III. század) és a Justinianus alatti (VI. század) járványokat. Mind a három esetében hangsúlyozza, hogy a járványok egyik legfontosabb előfeltétele: az addig soha nem látott mértékű „összekapcsoltság” (connectivity) a Római Birodalom magasfokú szerveztségének köszönhetően alakult ki. Ugyancsak fontos alap volt a Birodalom határain messze túlnyúló kereskedelem, amelynek révén nemcsak értékes árucikkkel, hanem idegen tájak (elsősorban India, Kína, Közép-Ázsia) addig nem ismert kórokozóival találkoztak a rómaiak („globális hálózatok”, 91. o.). A másik fontos feltétel volt szerinte a magas szintű urbanizáltság: „a városok a mikrobák petricsészéi voltak” (67. o.) – ám a szerző elfelejti megemlíteni, hogy épp a városok tettek legtöbbet a közegészségügy érdekében: a vízvezetékeken viszonylag tiszta vizet vezettek a közutakba, sőt akár az otthonokba is; a csatornarendszeren keresztül elvezették az eső- és szennyvizet; a higiénia érdekében nyilvános közvécék működtek; a városokban orvosok, borbélyok, gyógyszerészek tették a dolgukat. Harmadik tényezőként megemlíti a tájatalakítást, amely valóban igen nagymértékű volt a Római Birodalomban. Róma endemikus maláriafertőzöttségéhez nagyban hozzájárult az is, hogy a környezet átalakítása következtében még jobban elterjedtek a szúnyogok – állítja a szerző (87. o.). Tudnunk kell azonban, hogy a rómaiak igen sok pénzt és energiát öltek bele a mocsarak lecsapolásába – még ha ez nem is mindenütt sikerült –, ami bizonyára csökkentette a szúnyogok élőhelyét.⁵

2 A deforesztációról lásd Grüll T.: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat, 2017, 88–92.

3 A GDP-vel kapcsolatos szakirodalmat lásd Grüll, *i. m.* 338–339.

4 A római lakosság egészségi állapotáról lásd Grüll, *i. m.* 128–133.

5 A Pontinus-mocsarak esetében egyértelmű a kudarc, de számos feliratos és régészeti adat mutatja, hogy a Birodalom más területein a *centuriatio*val együtt járt a mocsarak lecsapolása is, lásd Grüll, *i. m.* 92–94.

Az Antoninus-kori fekete himlő járvánnyal kapcsolatban Harper leszögezi, hogy annak kórokozói a Vörös-tengeren keresztül jutottak be Keletről a Birodalomba. Egy arabiai felirat szerint az epidémia 160 körül már Garw városában pusztított (99. o.). Elterjedését Galénos utazásain keresztül lehet nyomon követni: Egyiptomból Kis-Ázsiába, onnan Rómába, majd onnan tovább az északi és nyugati tartományokba.⁶ A járvány hét éven keresztül tombolt (Kr. u. 165–172.), nyilvánvalóan területenként eltérő intenzitással. A halálzási arányszámot pontos statisztikák híján csak megbecsülni lehet: a lakosság 2–33 százaléka (vagyis 1,5–25 millió ember) esett áldozatul. Harper egy érdekes egyiptomi forrás: a *P. Thmouis* 1. jelzésű papirusz alapján azt a következtetést vonja le, hogy a Birodalom népességének 20 százaléka halt meg a járványban, vagyis az Antoninus-kori epidémiának igen súlyos, de még nem halálos következményei voltak a Birodalom egészére nézve.

„A világ öregkora” című fejezetben (119–159) a római történelemben jól ismert „harmadik századi válság” ökológiai hátterével foglalkozik a szerző. Igaza van abban, hogy a válság okait már régebben összeszedte a kutatás, de ezek között nem szerepelt a járvány és a klímaváltozás, pedig – Harper szerint – e két tényező fontosabb, mint a perzsa és a gót támadás együttvéve (121. o.).⁷ A föld előregedéséről szóló fejezetcím Cyprianus egyházatyától származik (130. o.), aki nemcsak a korában pusztító járványról, hanem a klímaváltozásról is hírt adott az utókornak. Mérések is bizonyítják, hogy a Római Klímaoptimum (RCO) időszakát felváltotta a Késő Római Átmenet (LRT), amely hideg és száraz időszakot eredményezett, főként Keleten. Mivel a Nílus áradásairól csak az arab hódítás (Kr. u. 641) után készültek rendszeres feljegyzések, Harper és munkatársai átnézték az összes erre vonatkozó kiadott papiruszt.⁸ Az adatokból kiderült, hogy míg Kr. e. 30–Kr. u. 155 között viszonylag rendszeres és normális áradásai voltak a Nílusnak, ez Kr. u. 156-tól fokozatosan megváltozott. A papiruszokban is egy új dokumentumtípus jelenik meg: „az elárasztatlan földek bevallása” (133. o.). A Cyprianus által leírt járvány Etiópiában üti fel a fejét, majd Egyiptomban és Rómában terjedt el, s Harper szerint egy 15 éven át tartó (Kr. u. 249–262) hatalmas méretű, komoly következményekkel járó transzkontinentális járvány vált belőle, amelynek még Kr. u. 270-ben is lehettek utóhatásai. Az epidémia tehát az egész

6 A járvány szakirodalmáról lásd Grüll T.: „Non extincta lues.” Az Antoninus-kori járvány. *Ókor* 14. évf. 3. sz. (2015) 37–47.

7 Ez elmondható a kurrens magyar egyetemi tankönyvekről is, lásd Havas L.–Hegyi W. Gy.–Szabó E.: *Római történelem*. Budapest, Osiris, 2007, 555–556; Németh Gy.–Hegyi W. Gy.: *Görög–római történelem*. Budapest, Osiris, 2011, 525–527.

8 Historical Evidence on Roman and Post-Roman Climate 100 BC to 800 AD. DARMC Scholarly Data Series 2012-1, darmc.harvard.edu

Birodalmat érintette, csak sajnos nem volt Galénosa, aki részletes leírást adott volna róla. Ezért a betegség jellegét sem ismerjük pontosan: talán bubópestis lehetett, de Harper szerint az influenzát, vagy az Ebolához és a Marburg-lázhoz hasonló vérzések lázat sem lehet kizárni (142. o.). Valószínű, hogy a Philippus Arabs halála utáni kaotikus állapotokért is a járvány következményei okolhatók. (Talán a hadsereg gyengülése miatt a barbárok tudatosan támadták nagyobb erővel a Birodalmat?) Harper egy kis vallástörténeti kitérőt is megenged: talán az sem véletlen, hogy miközben a hagyományos görög–római vallás számára katasztrófa volt a III. század, a kereszténység ekkor erősödik meg igazán, és válik jól láthatóvá a történeti forrásokban (míg Kr. u. 200 előtt alig-alig jelenik meg). A járványokért – bár azok a keresztényeket sem kímélték – az állam vezetői „természetesen” az új hit követőit kiáltották ki bűnbaknak, és ezért adja ki Decius az első átfogó keresztényüldöző rendeletet éppen Kr. u. 250-ben.

„A szerencse gyors kereke” fejezetben (160–198. o.) a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért omlott össze a Nyugat-Római Birodalom? A IV. század viszonylag békésebb időszak volt: a klíma felmelegedett (de nem érte el az RCO szintjét), nem volt nagyobb járvány sem, bár éhínségek periodikusan és bizonyos területeken (pl. az Anatóliai-félszigeten) előfordultak. Harper azonban itt is elfeledkezik arról, hogy az éhínségeknek nem csupán környezeti okai lehetnek (pl. aszály, sáskajárás, növénybetegségek stb.), hanem politikai, társadalmi vagy gazdasági okai is. (Az 1932–33-as ukrajnai éhínségnek példának okáért egyetlen ember: Sztálin volt az oka.) Harper a hunok megjelenését is környezeti okokra vezeti vissza: Kr. u. 350–370 között ugyanis nagy szárazság volt Kelet-Ázsiában, ezért a hunok nyugatra vándoroltak, vagyis „lőháton érkező klíma-menekültek voltak” (192. o.), majd 452-ben valamilyen betegség (malária?) űzte el őket Itáliából. Azzal a megállapítással egyet kell értenünk, hogy a Nyugat-Római Birodalom katonai értelemben Kr. u. 405–410 között teljesen elbukott.

„A harag borsajtója” fejezetben (199–245) már a késő római, kora bizánci korba (V–VI. század) érkezünk meg. Ekkora már a principátust felváltotta a dominátus, Róma helyett pedig Konstantinápoly lett a Birodalom központja, mintegy 1000 évre. A félmillió lakosú nagyvárosban hatalmas gabonaraktárak is épültek, amelyek elősegítették a patkányok gyors terjedését. Mint tudjuk, a *Yersinia pestis* „minden korok leghalálosabb baktériuma” a patkányokban tenyészik, így a terjedésének ökológiai előfeltételei vannak, amelyek 541-ben Iustinianus uralkodásának idejére álltak össze a Római Birodalomban. Harper azt a megfigyelést is közölte, hogy ebben az időben – talán vulkanikus tevékenység következtében – erősen lehűlt az időjárás, ami a gazdaállatok

viselkedésére is kihatott. A járvány az egyiptomi Pelusiumban jelent meg, és „gyorsan terjedt a tengeren, lassan a szárazföldön” (224. o.), amivel teljesen egybevág Prokópios megfigyelése. Tours-i Gergely szerint is egy hispaniai hajó hozta Galliába a betegséget, amely 544-ben már Britanniát is elérte. Az ephesosi Ióannés közlése alapján összesen 300 000 ember halt meg Konstantinápolyban, Prokópios szerint a Birodalom lakosságának mintegy fele elpusztult (232. o.). A demográfiai katasztrófa következtében a társadalom és a gazdaság kártyavárként omlott össze. Harper hangsúlyozza, hogy ez volt az első globális járvány (pandémia), amely az egész világot érintette (228. o.), és *Michael McCormick* kutatásai alapján az ezt jelző tömegsírok birodalomszer- te mindenütt megtalálhatók. Ezt követően Kr. u. 541 és 749 között átlagosan 15,4 évenként tört ki pestisjárvány az egykori Római Birodalomban, amelynek lakossága 10 millió alá csökkent (245. o.). Érdekes ugyanakkor, hogy az észak-afrikai és arabiai nomád népeiséget nem érintette népességsökkenés. A járványokhoz társult még egy globális lehűlési folyamat, amelyet a szerző Késő Antik Kis Jégkorszaknak (Late Antique Little Ice Age) nevez.

Az „Ítéletnap” című fejezetben (246–287. o.) újabb adatokkal egészíti ki a szerző az előző fejezetben tárgyalt jelenségeket. Kr. u. 536-ban például másfél évig felhőbe burkolózott a Nap, aminek következtében nem ért be a termés, és hatalmas éhínség tört ki. A Késő Antik Kis Jégkorszak hatása természetesen területenként változó volt: Anatóliában és Szíriában csapadékosabb, míg Észak-Afrikában szárazabb időjárás köszöntött be. Ugyanakkor az ún. „szíriai halott városok” kérdésének (257. o.) kicsit alaposabban utána járhatott volna, mivel a több száz falu elnéptelenedésének nem biztos, hogy csak ökológiai okai lehettek.⁹ Abban minden bizonnyal igaza van Harpernek, hogy a Nyugat-Római Birodalom „lassan, nyüsztve múlt ki” (259. o.), és sokkal érthetőbbé válik, hogy a hetedik század elején megjelenő harcos iszlámmal szemben miért nem tudták hatékonyan felvenni a harcot. Végezetül elmondható, hogy Kyle Harper izgalmas összefoglalásának egyes megállapításai ugyan vitathatók, vagy legalábbis tovább árnyalhatók, ám egészében egy olyan összképet tár elénk a késői Római Birodalom világról, amely mindenképpen belekíváncozna a kurrens tananyagba, mind középiskolai, mind egyetemi szinten.

Kyle Harper: *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Róma sor- sa – Éghajlat, betegségek és egy birodalom vége) (The Princeton History of the Ancient World) Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2017, 417 old., 26 térkép, ISBN 978-0-691-16683-4

Grüll Tibor

9 Erről bővebben lásd Grüll, *i. m.* 181–183.